

ד"ר מיכאל ליטמן

יחסו של הרדב"ז לבעיות חברתיות*

ראשי פרקים

- א. הענשת עבריינים המאיימים בהמרת דת
- ב. פטור תלמידי חכמים ממסים
- ג. מחלוקת ופלגנות

☆☆☆☆

בירושלמי שקלים פ"ה ה"א אומר ר' חגי בשם ר' שמואל בר נחמן: "הראשונים חרשו וזרעו, ניכשו, כיסחו, עדרו, קצרו, עמרו, דשו, זרו, ברו, טחנו, הרקידו, לשו, קיטפו ואפו ואנו אין לנו מה לאכול..."¹ ומפרש בעל קרבן העדה: "אע"פ שהראשונים עשו כל הפעולות להקל עלינו, עדיין קשה עלינו להבין ד"ת על בורייך".
 אישיותו של ר' דוד בן זמרא (רדב"ז) תוארה כבר על ידי החוקרים צימלס,² גולדמן,³ ובמידה מועטת על ידי אשתור.⁴ ואעפ"כ בקעה השאירו לנו להתגדר בה, ולעמוד על כמה נקודות העולות מתוך תשובותיו של חכם זה.
 הרדב"ז נולד בספרד כעשר שנים לפני הגרוש הגדול של שנת רנ"ב (1492). היה בין מגורשי ספרד, ובגיל שלש עשרה שהה בצפת. ב"1495 עבר לירושלים, ושהה בה עד 1514. סמוך לכבוש העות'מאני של מצרים ירד אליה בגלל אפשרויותיה הכלכליות ורבי התורה שבה. וכך הוא כותב בפרושו למשנה תורה, הלכות מלכים ה', ה' ה' ה' ה' ה' באסור הירידה למצרים: "וגם אני נתישבתי שם זמן מרובה ללמוד תורה וללמודה, וקבעתי שם ישיבה. וכי האי גוונא מותר. ושוב באתי לירושלים." ובחבור אחר שלו — מצודת דוד — הוא חוזר על כך ואומר: "וגם אני הכותב שכנתי שם (מצרים מ.ל.).

* על פי הרצאה שנישאה בפתיחת הכינוס השנתי ה'32 למחשבת היהדות, משרד החינוך והתרבות — האגף לתרבות תורנית, ירושלים, חוהמ"ס תשמ"ו.

1. ג"א: "אין לנו פה לאכול".
 2. H.J. ZIMMELS, RABBI DAVID IBN ABI ZIMRA (RDBS), Breslau 1932.
 3. I. M. GOLDMAN, THE LIFE AND TIMES OF RABBI DAVID IBN ABI ZIMRA, N.Y. 1970, pp. 241.
 4. א' אשתור, (שטריס), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ח"ב, ירושלים, תשי"א, עמ' 458-470.

שנים רבות, אבל לא היה בדעתי להשתקע שם, אלא ללמוד תורה וללמדה, לפי ששיבת ארץ ישראל קשה עד מאד, ומי יוכל לעמוד בה ולא יצטרך לבריות...".⁵ עם כבושה של מצרים בשנת רע"ז (1517) על ידי סלים הראשון הפך הרדב"ז למנהיגה של יהדות מצרים למעלה מארבעים שנה. כאמור, בערוב ימיו חזר הרדב"ז לארץ. תחילה התיישב בירושלים, אך אולי בגלל סכסוכים עם החכמים במקום בשאלת פטור תלמידי חכמים ממסים, כפי שיוסבר בהמשך, עקר לצפת. שם חי בתקופת הזוהר שלה עד לפטירתו בשנת של"ג (1573). לפי שעה איננו יודעים בודאות מתי בדיוק עזב הרדב"ז את ירושלים ועבר לצפת. ברור שלא הגיע לירושלים לפני שי"ח (1558), ושלא עזב לפני שכ"ד (1564).⁶

הרדב"ז נודע כרב ופוסק. עמד על קרקע הפשט, אך נופו נטה לעולם האגדה. הצטיין כבעל חוש הומור. היה ענו, וידע שפנות רבות. הוא היה אישיות רב-גונית כדמותם של כל חכמי ספרד. מפעלו הספרותי הוא רב. השאיר לנו למעלה מחמשת אלפים תשובות, שנדפסו בשמונה חלקים,⁷ המהווים חומר הלכתי חשוב ומקור הסטורי לא אכזב. וכן חיבר ספרים ופרושים, כמו מצודת דוד שכבר הזכר, ופרוש על חלק מהי"ד החזקה של הרמב"ם. הרדב"ז נזכר בהערצה על ידי חכמים אחרים בני דורו. מתוך תשובותיו מצטיירת דמות של מנהיג מסור, תלמיד חכם גדול, בעל תכונות אופי שהפכו אותו למקובל על הצבור. לא אעמוד כאן על כל צדדי אישיותו אלא אתרכו בכמה תשובות, שיש בהן התייחסות לבעיות חברתיות.

א. הענשת עבריינים המאיימים בהמרת דת

בחלק א' של תשובותיו סימן קפ"ז מביא המחבר שאלה שנשאל, וזו לשונה:
שאלת ממני אודיעך באלו הפריצים העוברים עבירות ביד רמה ובשאת נפש, וכשבאים ליסור אותם אומרים שימירו. האם ניסר אותם ולא נחוש, או לא?

אין באפשרותנו לקבוע מבחינה הסטורית מי הם אותם פורצי גדר, ומה הרקע-- למעשיהם. אך ברור שלרשות הקהילה עמדו אמצעי ענישה שונים, כגון נח"ש (נדוי

5. מצודת דוד, טעמי מצות לרדב"ז (על דרך הסוד) זאלקווא תרכ"ב, מצוה תקצ"ב. על הספרות הדנה באיסור הישיבה במצרים, ראה מאמרי "העליות לארץ ישראל ממצרים בשלהי התקופה הממלוכית וראשית השלטון העות'מאני", קתדרה 23, ירושלים תשמ"ב, עמ' 47 הערות 2, 4, 6.
6. "הקר", אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ" -- תשלום מס הגזיזה על ידי חכמים בארץ ישראל במאה השש-עשרה. שלם ד, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 84 הערה 88.
7. ר' דוד ב"ר שלמה ן' אבי זמרא, שו"ת רדב"ז, חלקים א"ב, ויניציאה תק"ט; ח"ג, פיורדא תקמ"א; ח"ד, ליוורנו תי"ב; ח"ה, ליוורנו תקע"ח; ח"ז, בני-ברק תשל"ה.

חרם שמתא), מלקות, קנסות כספיים וכיוצא בזה.⁸ השאלה היא, האם רצוי להשתמש בהם, כשהחשש הוא שתגובתם של אותם פורצי גדר תהיה המרת דת. פסיקתו של הרדב"ז היא:

תשובה: כל ימי אני מצטער על זה, כי על כן תפוג תורה, ואין כח לכוף את הרשעים. ועל זה אני מתפלל בכל יום, שלא תארע תקלה על ידי. אבל מ"מ אגיד לך דעתי בזה.

הרדב"ז ממשיך ומפלפל בשאלה, כשמצד אחד קיים החשש שמא על ידי הטלת עונשים נגרום לתוצאות שליליות יותר, ומאידך גיסא העברות ההרדית⁹ מחייבת שלא להתעלם ממעשיהם. המסקנה ההלכתית היא:

דודאי מוטל עלינו לקיים תורתנו, ויהי מה שיהיה אח"כ. ואע"ג שכתבתי כל זה להלכה, מ"מ יש למנהיג הרור להיות מתון בדברים כאלה, לפי שאין כל האנשים שווין, ולא כל העברות שוות. הא כיצד? אדם שהוא רגיל בעבירות ובוטח בעצמו בטענתו, אין חוששין לו ויהי מה, ונעמיד התורה. ואם אינו רגיל, וקרוב הדבר שישמע, ממשיכין אותו בדברים עד שישוב מעט מעט. ואין ממהרין להענישו מפני התקלה. וכן כל כיוצא בזה. והכל לפי ראות עיני הדיין המנהיג, ובלבד שיהיו כל מעשיו לשום שמים.

ב. פטור תלמידי חכמים ממסים

בחלק ב' של תשובותיו סימן תשנ"ב דן הרדב"ז בשאלה שהטרידה את כל הדורות: פטור תלמידי חכמים ממסים ומחובות צבוריים.¹⁰ אדגיש, כי המקורות ההלכתיים המובאים בזה אינם לצורך פסיקת הלכה אלא להדגמה בלבד. וזה לשון השאלה: שאלת ממני, אודיעך דעתי על מחלוקת אשר נפל בירושלים בין הבעלי בתים ובין החכמים על ענין פריעת שומרי השכונה.

להבנת הרקע ההסטורי לשאלה זאת, חייבים אנו להתעכב מעט ולהסביר את צורת המגורים של היהודים בירושלים במאה ה-16. ייחודם הדתי של היהודים באמפריה העות'מאנית התבטא בין השאר בהתרכזותם בשכונות מגורים נפרדות שנקראו "חראת אל-יהוד" או "מחלת אל-יהוד". המגורים בצוותא היקנו להם הרגשת בטחון, והקלו עליהם לקיים בלא מפריע את מצוות דתם. כבר הוכיח א' כהן, במחקרו על

8. ל' בורנשטיין (מקובצקי), ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה ה-17 ועד סוף המאה ה-18. (בסטנסיל), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשל"ח, ח"א, עמ' 209-213.

9. סנהדרין כז, שבעות לט"א.

10. על הספרות שנכתבה בנושא של פטור תלמידי חכמים ממסים בימי הביניים בכלל ובאמפריה העות'מאנית בפרט, ראה הקר, שם, עמ' 64 הערות 3, 4. ובספרות התשובות במאות ה-17 וה-18 (בעיקר באמפריה העות'מאנית) הקר, שם עמ' 74 הערה 47. עמ' 75 הערה 53.

תולדות יהודי ירושלים במאה השש־עשרה על פי התעודות שבארכיון בית המשפט המוסלמי במזרח ירושלים, כי מבחינה פורמלית לא היתה "שכונה יהודית" או "שכונת היהודים" קיימת בירושלים במאה ה־16. היהודים התרכזו בשלש השכונות רישה, שרף ומסלח, שהיו שכונות מעורבות. אך מהמחצית השנייה של המאה ה־16 נטו היהודים להתרכז דוקא בשכונת אל־שרף, שהיתה סמוכה להר הבית ולכותל המערבי. בשכונה זאת הם גרו זה ליד זה, וכך נוצר רצף יהודי, הנזכר במקורות בשם "חראת אל־יהוד" או "מחלת אל־יהוד". היהודים הם ששכרו מוסלמי, שיהיה אחראי על השמירה ועל השומרים בשכונתם, וקראו לו "שיח מחלת אל־יהוד".¹¹ כאמור, נדרש הרב"ו לשאלה, האם חייבים החכמים שבירושלים להשתתף בהוצאות השמירה יחד עם הבעלי בתים, ותשובתו:

כבר ידעת, דאמרינן בבבא בתרא:¹² אמר רב יהודה: הכל לאגלי גפא,¹³ אפילו מיתמי. אבל רבנן לא צריכי נטירותא. וזה מוסכם, לא נפל בו מחלוקת¹⁴ ... אבל בני"ד הבעלי בתים אומרים, אין אנחנו צריכין שומרים, כי עניים אנחנו. והחכמים צועקים לאמור, תעמידו שומרים, והם בעצמם מודים דבעו נטירותא. היש מן הדין או מן הסברא שיכופו את הבעלי בתים להעמיד שומרים, ולא יסייעו עמהם? ולכוף אותם על כיוצא בזה לא אמרה אדם מעולם, ואי אמרה — לא צייתנין ליה, כי לקתה מידת הדין, אבל יכולין לכוף אותם שיעמידו שומרים, אם דבר צריך הוא, ויסייעו כולם... ואע"פ שידעתי, שיש חכמים שהם חלוקים על זה, לעצמם הם דורשין, ואין שומעין להם. ומ"מ אל תטעה בדברי, שלא אמרתי אלא בזמן שהבעלי בתים טוענין אין אנו צריכין שמירה אם לא יסייעו כולם, והחכמים אומרים עכ"פ תעמידו שומרים. בכי האי גוונא אני אומר כופין אלו את אלו. ואע"פ שיש טעם אחר, כי מסופק אני אם יש עתה מאן דלא בעי נטירותא, איני נכנס בחקירה זו עתה, כי דברי יעציבו את קצת חכמים. ולכן השתיקה טובה מהדבור... וכל שכן במה שאני רואה בירושלים, שנתרבה עין הגנבים בשביל החכמים, שאין לבושם כלבוש הבעלי בתים, ונראין מכובדים יותר מהם. וכ"ש שיש בדבר ספק נפשות כאשר הוא, ואין ראוי שיהיה בדבר התרשלות. והנראה לעניות דעתי כתבתי.

11. א' כהן, יהודי ירושלים במאה השש־עשרה לפי תעודות תורכיות של בית הדין השרעי, ירושלים, תשל"ו, עמ' 18. הנ"ל, יהודים בשלטון האסלאם, קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 22, 24, 44, 54-55, 221-224.
12. ב"ב ח.א.
13. במקבילה ב"מ ק.א, מסביר רש"י "אגלי גפא — שהכל מסייעין לגדור חומת העיר ולהעמיד שעריה שלא יכנס צבא שונאים לעיר".
14. על הפסיקה ההלכתית בנושא ראה טור חו"מ סי' קסג, יו"ד סי' רמ"ג, ובשלחן ערוך שם.

אין להסיק מהדברים שצוטטו, כי הרדב"ז היה נגד העקרון של פטור תלמידי חכמים ממסים, אך בנסיבות מסוימות, סבור הוא כי יש בהחלט מקום לשתף את החכמים בנשיאה בעול. ובך הוא אכן הנהיג בשו"ב לירושלים ממצרים, כשהמשבר הרמוגרפי והכלכלי בקהילה היהודית בירושלים חייב זאת. על כך אנו למדים מדבריו הבקורתיים של בן דורו ר' יוסף ן' צייאח.¹⁵ בשנות ה-60 של המאה ה-16 הוא כותב בתשובותיו שבכ"י את הדברים הבאים:

ותושבי הארץ שם היו חפצים לקח מס מהב"ת¹⁶ לקיים ישוב העיר, יען הייתם הולכים ומתמוטטים. והייתי אני (ה"ר יוסף ן' צייאח מ.ל.) ואשר קדמוני מהחכמים, חלקם בחיים, לבלתי קחת כי אם חצי מס מהב"ת¹⁶. אף אם יהיה מוכתב בפנקס המלך יר"ה¹⁷, אשר מן הדין עליהם לפרוע כל המס הנהוג למלך; מ"מ¹⁸ היו פוטרים אותם מחצי המס שעליהם, לסבת הסכמה קדומה בחומרות עצומה, מיוסדת להם שם על פי הנגיד החכם השלם כמה"ר¹⁹ יצחק כהן שולל נ"ע²⁰ ובית דינו רבני מצרים – קרושים אשר בארץ המה, חלקם בחיים. והסכימו עמהם רבני עיר ירושלים תוב"ב²¹ וחכמיה. והיו שומרים ההסכמה ההיא תמיד דור אחר דור. אף אם מן הדין היו מחויבים הב"ת¹⁶ אשר שם לפרוע המס שעליהם למלך, הואיל ונקבו שמותם ונכתבו בפנקסו, ודינא דמלכותא דינא, עם כל זה היו מקיימים ההסכמה ההיא, והי' עורם תמיד. אח"כ בא החכם השלם, הרב הכולל הגאון כמה"ר¹⁹ דוד ן' אבי זמרא נר"ו²², וראה שישוב העיר או מתמוטט, ובה עם עני ודל, ולכן בטלה, וצויה לקחת מס שלם מכל א' מהב"ת¹⁶ אשר שם. ומאז והלאה חזרה ירושלים לאחור ולא לפנים.²³

הכוונה היא לכך שהרדב"ז ביטל כליל את התקנה המפורסמת שתיקן הנגיד ר' יצחק שלאל ובית דינו בראשית המאה ה-16 בדבר פטור תלמידי חכמים בירושלים ממסים, למעט מס הגילויא או מס הגזייה (מס גולגולת) שאותו שלמו כלם.²⁴

15. לתולדות חייו ראה: החיר"א, שם הגדולים, מע"ג, אות יוד סי' קטג.

16. מהבעלי תורה.

17. ידום הורו.

18. מכל מקום.

19. כבוד מורנו הרב רבי.

20. נוחו עדן.

21. תבנה ותכונן במהרה בימינו. על המקורות לתקנת הנגיד ר' יצחק שלאל, ראה ר' בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים, תשט"ז, עמ' 182 הערה 1. הקר שם, עמ' 82 הערות 77-78.

22. נטררו רחמנא ופרקיה.

23. יוסף ן' צייאח, שו"ת, כ"י 1446 4 נקי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, סי' תע"דף 148 א שורות 15-26 (בשולי התשובה בכתב יד המספר הוא תסז). התשובה כולה פורסמה על ידי זקק בנספח למאמרו שם עמ' 105-117.

24. על המניעים שהניעו את הרדב"ז לבטל את התקנה במחצית המאה ה-16, ראה הקר שם, עמ' 83-103, 85.

נראה שתלות החכמים בצבור מבחינה כלכלית הטרידה את הרדב"ז, והוא חוזר ומתייחס לכך שוב בפרושו למשנה תורה סוף הלכות שמיטה ויובל.²⁵ כידוע, הביע הרמב"ם התנגדות חריפה "לכל המשים על ליבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה". הדברים הקשים שאמר בנדון ידועים לכל, ואכמ"ל.²⁶ והנה הרמב"ם עצמו במשנה תורה, בסוף הלכות שמיטה ויובל²⁵ כותב כהאי לישנא: "ולא שבט לוי בלבד (לא עורכין מלחמה כשאר ישראל... והוא ברוך הוא זוכה להם²⁷), אלא כל איש ואיש מכל באי עולם אשר נדבה רוחו אותו... לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו... הרי זה נתקדש קדש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים, וזכה לו בעה"ז דבר המספיק לו, כמו שזכה לכהנים ללוויים." על דברים אלה, שנראים לכאורה סותרים את דברי הרמב"ם במקומות אחרים,²⁶ אומר הרדב"ז:²⁵

ודקדקתי בדבריו ז"ל, שכתב ויזכה לו בעה"ז דבר המספיק לו, שהקב"ה יזכה לו להרויח בעולם דבר המספיק לו, ולא שישליך עצמו על הצבור. ועיין במה שכתב בפרוש המשנה²⁶ ולא קרדום לחתוך בו (צ"ל: קרדום לחפור בה).

אנו מודעים לכך שערוך פרשיות יש כאן, וכי יש להבחין בין פטור תלמידי חכמים ממסים, שיסודותיו בתלמוד ובפסיקה ההלכתית,²⁸ לבין להתפרנס מלמוד תורה. בנושא האחרון קיימת מחלוקת ברורה בין הרמב"ם והטור²⁹, השוללים דבר זה, ובין הרשב"צ³⁰ ונושאי כליהם של הרמב"ם והטור³¹ ופוסקים מאוחרים יותר³², המשלימים עם התופעה, ואף מחייבים אותה מנימוקים שונים. עמדתו של הרדב"ז בשתי סוגיות אלה נראית לנו כחד משמעית.

ג. מחלוקת ופלגנות

ונסיים את דברינו בענין אחר: יחסו של הרדב"ז למחלוקת ופלגנות. כיבושה של מצרים בידי העות'מאנים וגרוש ספרד ופורטוגל גרמו לתמורות במבנה הקהילה של

25. פרק יג הלכה יג.
 26. עיין בפרוש המשניות לרמב"ם אבות ד,ז, מהר"י הרי"י קאפח, ירושלים, תשכ"ה, עמ' רפח-רצא. ובחבורו המאוחר של הרמב"ם, משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, ג.
 27. משנה תורה הלכות שמיטה ויובל יג,ב.
 28. ראה לעיל הערות 10, 12-14.
 29. יור"ד סי' רמו. כיוצא בזה או"ח סי' קנו.
 30. ר' שמעון בר צמח, התשב"ץ, ח"א, למבערג, תרנ"א, סי' קמב, קמז-קמח.
 31. כסף משנה להלכות ת"ת ג; בית יוסף והבי"ח לטור יור"ד סי' רמו.
 32. רמ"א לשלחן ערוך יור"ד רמו, כא, ושפתי הון במקום. שמואל ב"ר אברהם אבוהב, שו"ת דבר שמואל, ויניציאה, תס"ב (דפוס צלום ירושלים תשכ"ז), סי' קלח. התשובה מצוטטת בקצרה בביאור הלכה למשנה ברורה סי' רלא (תודתי נתונה לרב מ' פיליפ מפ"ת שהיפנה את תשומת לפי למקור זה). הר"מ פיינשטיין, אגרות משה, יור"ד ח"ב, ניויורק, תשל"ג, סי' קט"ז. וראה פי' ולמן, מתן הספקות לתלמידי חכמים, המעיין כרך כו, ניסן תשמ"ז, עמ' 26-32.

היהודית בארץ היאור, בדומה לתמורות שחלו באזורים אחרים של האימפריה. התמוטטותם של המרכזים היהודיים הישנים והקמתם של ישובים חדשים בארצות האסלאם בשלהי המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16 הפגישה תחת קורת גג אחת יוצאי תרבויות שונות, בעלי מסורות התנהגות מגוונות. מפגש חי זה הביא מדי פעם לידי עימות חריף בין הקבוצות השונות, וערערה את החיים הדתיים והחברתיים של הישובים המתחדשים.³³ אחת התופעות שאפיינו את המרכזים החדשים היא הפיצול החברתי, הבא לידי בטוי בחלוקה לקהלים נפרדים. כל קהל שיקף ברוב המקרים את מקום המוצא של מרכיביו. העדה היהודית במצרים – פרט לגרעין האוטוכטוני שבה, אלו המוסתערבים³⁴ – נבנתה ממהגרים שהגיעו אליה בתקופות שונות. במאות 16-17 היו במצרים הקהלים הבאים: המוסתערבים; תושבי הארץ הקדומים; הספרדים, או הפרנקוס – מגורשי ספרד; הלועזים, או הסיציליאנים – מגורשי סיציליה ואיטליה; והמערביים, או המוגרבים, שהגיעו למצרים מצפון אפריקה; והאשכנזים, שמצבם במצרים היה ירוד ביותר. פרט לקהלים שנוכרו נמצאו במצרים קראים, שומרונים ואנוסים – קבוצות אשר מידת זיקתן ליהדות לא תמיד הוגדרה בבירור. לא יקשה לשער איזו מערכת יחסים תפתח כתוצאה מהמבנה ההטורגני שנוצר. אין כמעט תחום בחיים החברתיים והדתיים שאין בהם תופעות של פלוג ומחלוקת, החל ממנהגים דתיים ונוסחי תפילה, ועבור לבתי כנסת נפרדים, שחיטה נפרדת, וחברות גחש"א (גמילות חסד של אמת) ומוסדות סוציאליים נפרדים, וכיוצא בזה. כבר עמדתי על כך בהרחבה במקום אחר³⁵, ואכמ"ל. והנה דוגמא אחת לבעיות שהתעוררו, ולהתייחסותו של הרדב"ז אליה.

בשנת הרצ"ט (1539) פרצה מחלוקת בין קהל המוסתערבים לבין קהל הספרדים בדבר תפילת שמונה עשרה. המוסתערבים נהגו להתפלל תפילת שמ"ע רק פעם אחת בקול רם עם החזן, בניגוד לדין הגמרא (ראש השנה לד, ב). לטענתם, הם סמכו בכך על תקנת הרמב"ם, שביטל את התפילה בלחש³⁶. ואכן תקנת הרמב"ם באה בזמנו למנוע כמה תקלות, כגון את הפטפוטים בזמן חזרת הש"צ, את חילול ה' שנבע מזה, וגם את טורח האריכות. תקנת הרמב"ם נתקבלה בכמה קהילות במזרח: בארץ ישראל, בסוריה, במצרים ובתימן. אבל במאה ה-16, עם בוא המגורשים, חזרו כולם לדין הגמרא, פרט לקהל המוסתערבים שבמצרים. אלה האחרונים הסבירו את

33. י' גילת, "לא תתגודדו", ברי"אילן, ספר השנה למדעי היהדות ומדעי הרוח, יחי"ט, רמת-גן, תשמ"א עמ' 89-90.

34. למקורו של הכנוי "מוסתערבים", ראה מ' רחון, מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות בישוב היהודי בארץ ישראל משלהי המאה ה-15 עד שלהי המאה ה-17, קתדרה 17 (תשמ"א), עמ' 73 הערות 3-2.

35. ראה מאמרי, "היחסים בין הקהלים במצרים במאות ה-15 וה-16", ספנות 16, תשמ"ג, עמ' 29-47.

36. י' בלאו (מהדיר), תשובות הרמב"ם, ח"ב, ירושלים תש"ך סי' רנו. כיוצא בזה סי' רנח, רנט, רצא.

התנגדותם לחזור לדין הגמרא בטענות, שאסור לתלמיד לחלוק על רבו;³⁷ שחזרת הש"צ תאריך את התפילה, "ויתבטלו העם מלבוא לבית הכנסת"; ובכלל, מדוע לא התעורר עד כה ויכוח על תקנת הרמב"ם, אם אכן מנהג זה בטעות יסודו. הרדב"ז דחה את טענות המוסתערבים, והסביר להם כי נשתנו הנסיבות שבגללן תיקן הרמב"ם מה שתיקן. ולכן ראוי להם לחזור ולומר תפילת שמ"ע פעמיים, כמו שעשו שאר הקהלים במצרים ומחוצה לה. בין שאר הנמוקים אומר הרדב"ז, כי עכשיו – במאה ה-16 – בעקבות גלי ההגירה, רבו הקהלים יוצאי ארצות שונות, וקיימת סכנה, שאם יתמידו המוסתערבים במנהגם, יש בזה משום "לא תתגודדו"³⁸ – לא תעשו אגודות אגודות, כלומר חשש להתגברות הפלגנות. למרות הנמוקים המשכנעים שלו, מסיים הרדב"ז את תשובתו³⁹ במלים

לפיכך, בנדרן דידן אם אפשר להחזירם לדין הגמרא, שיתפללו שתי תפילות בלא מחלוקת, כן ראוי לעשות. אבל אם אי אפשר לבטלם אלא על ידי מחלוקת, שב ואל תעשה.

יש כאן שוב גישה פרקטית, או אם תמצי לומר גישה פרגמטית, בדומה לזו שהובעה בראשית מאמרנו ביחס לפורצי הגדר⁴⁰ גישה זאת בולטת שוב בבעיה אחרת, שאליה נדרש הרדב"ז. ומעשה שהיה כך היה.

בראשית המאה ה-16 היה נסיון של קהל הקופוסיין⁴¹ – מגורשי ספרד משנת הקנ"א (1391), שהגיעו לצפון אפריקה ונטמעו בקהל התוניסאים – להפריד מקהל המערביים, ולהקים קהל עצמאי, או להצטרף לקהל ספרדים, שהרי משם הם באו. הרדב"ז טען, שזה בלתי אפשרי, כי מעבר מקהל לקהל יש לו השלכות כלכליות וחברתיות. אך באשר להקמת בית כנסת נפרד, בזה דוקא הוא מגלה גישה ליברלית, ואומר שזה אפשרי. נימוקו:

דכיון שהם לבות חלוקים, אין קלוסן עולה יפה. ולפיכך נהגו בכל גלילות ישראל, שכל בני עיר ולשון אחד עושין להם קהל בפני עצמו, ולא יתערבו עם אנשי עיר ולשון אחר... כי בחלוק המקומות והלשוניות יתחלקו הלבבות, ואין קלוסן יפה... ולא תטעה בדברי לומר, שאני סובר שחלוקה

37. סנהדרין ק"א.

38. על המפנה בהגדרת האיטור "לא תתגודדו" בתקופה הבתר-תלמודית, ראה גילת, שם, עמ' 98-86.

39. שו"ת רדב"ז ח"ד סי' צה. כיוצא בזה שם סי' ה'; ח"ח, או"ח סי' לב. ר' יעקב קאשטרו, ערך לחם, או"ח, קושטא, תע"ח, סי' קכד. רפאל אהרן'ן שמעון, נהר מצרים, ח"א, נאיאמן, תרס"ח, הלכות תפילה, דף ד. א' אשור שם, עמ' 375-376.

40. שו"ת רדב"ז ח"א סי' קפז.

41. למקור הכינוי "קופוסיין" ראה: א' הרשמון, רבי יצחק בר ששת – הריב"ש, דרך חייו ותקופתו.

ירושלים, תשט"ו, עמ' כד הערה 9. הכפוסים היו יוצאי ספרד מגורשי הקנ"א, ובראשם הריב"ש והרשב"צ. על פי גזירת המלכות נאלצו יהודי אראגון כבר במאה ה-13 לשאת לשם היכר גלימות מיוחדות שנקראו Cape ronde, ומכאן כנויים בעלי ה"כפוס" או ה"קפרון". ראה ח"ז הירשברג, "על בית הכנסת הקדום בעיר תוניס", בראילן, ט, ר"ג, תשל"ב, עמ' 300-301 והערה 11 שם.

טובא חי'... אלא צריך להשתדל, שיהיו לב אחד לאביהם שבשמים. ואם אי אפשר אלא שתמיד הם מתקוטטים והם במחלוקת, דחה הרע במעוטו.⁴² לסיכום: שאיפה לאחדות בודאי מטרה נעלה ורצויה היא, אך לא בכל האמצעים ובכל מחיר.

42. שו"ת רדב"ז ח"ג סי' תעב.

ספר
מגן דוד

שחיבר הגאון חשלים חמפורסם כגדולת הורחו בנגלה
ונסחר משרי צבאות ישראל כמהורר דוד
אבי זמרא וליהת לכל בני ישראל היה אור
כשמש זרח על התורה נהרי הנמרא
יאורי הקבלה ואגמי המדרשים
והיה קורש קדשים וקראו
בשמו **מגן דוד** כוהלוי
מגן אלופים ושלטי
גבורים:

יאו זה דבר הדם אשר לא היה צדקו לעולמים ונבנו גדלים וטלמים
היה כחך נטוים בודאי כל הכוהה חקו כעור דככו ילענה וחקרן
עלנו כיהת זה הנדשם בספר **הפרדים** ומעולם לא ילא
טבנו בעולם וחתיכי אנכי הדל כחלמי אחרי כמה יגיעות
שיבעתי ונרתי כנר לאלהי ישראל לבניך על החקט
ולחזית תעלוה לעולם לזכות את הצדיק
וזכות הצדיק יגן בעמי לבניך
על הסוגר בלתי:

באמשטילרדם

בבית התעלה כמר אשר אנשיל בן המנוח כח"ר אליעזר חקנת'ל
ממשפחת קוטנים הנקרא כפי כ"א אנשיל שוונט:
כשח כאיל **תענת** על אחיקי מים לפ"ק

שער ספרו של הרדב"ז "מגן דוד",
העוסק באותיות הא"ב מצד הקבלה